

GAZZÂLÎ VE İSMÂİLİYYE

Ferhâd Defterî

Farsça'dan çeviren: Naim DÖNER

Öz

Şia'nın en önemli kolu sayılan İsmâiliyye, on iki asır boyunca azınlık bir mezhep olarak varlığını sürdürmüştür. Bu mezhep müntesipleri, özellikle Abbasî halifeleri ve Selçuklu sultanlarının eziyetlerine maruz kalmıştır. Sadece Fatimîler hilafeti döneminde; İsmâiliyye, güçlü bir devletin resmi mezhebi haline gelmiş ve bu dönemde İsmâilîler, mezhebi özgürlükten yararlanmışlardır. İsmâiliyye Ca'âfer Sadık'ın büyük oğlu İsmâil'in oğlu Muhammed bin İsmâil'e bağlı kalarak imametin onların hakkı olduğuna inanlara verilen addır. Abbasi ve Selçuklu yöneticilerin teşvikiyle Ehl-i sünnet âlimleri, İsmâilî karşıtı risaleler tedvin etmişlerdir. Abbasî halifesi el-Mustazhir (487-512/1094-1118)'in isteğiyle Gazzâlî (ö.505/1111) *Fedâihu'l-Batniyye ve Fedâilu'l-Mustazhiriyye* olarak adlandırılan İsmâilî karşıtı bir risale yazmıştır. Gazzâlî, İsmâilîlerin en önemli nazariyesi olan "*Masum İmam öğretisi*"nin zarurî olduğu yolundaki düşüncesini sert bir şekilde eleştirmiştir. Gazzâlî'den yüz yıl sonra Yemen'de, İsmâilî dâî Ali bin Muhammed el-Velid (ö. 612-1215) *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfu'l-Munâdil* adında bir eser yazarak Gazzâlî'nin iddialarına cevap vermiştir.

Anahtar sözcükler: İsmâiliyye, Batniyye, Şia, Gazzâlî, *Fedâihu'l-Batniyye*.

Abstract

Ismaili, mentioned the most important branch of Shia, has existed as a minority sect for twelve centuries. This sectarian were subjected to torture especially by the Abbasid caliphs and Seljuk sultans. Only in the period of the Fatimid caliphate; Ismaili, became the official creed of a powerful state and during this period Ismaili have benefited from sectarian freedom. Ismaili is the name given to those adhering elder son Ishmael son of Jafar Sadiq Muhammad bin Ismail who believe Imamate is their right. With the promotion of Abbasi and Seljuk manager, Ahl al-Sunnah scholars, have written anti-Ismaili pamphlets. Ghazzali (ö.505 / 1111) with the request of Abbasid caliph Al-Mustazhir(487-512/1094-1118), has written a treatise against Ismaili calld *Fedâihu'l-Batniyya* and *Fedâilu'el-Mustazhir*. Ghazzali criticized "innocent Imam doctrine", the most important theory of the Ismaili notion, that it's definitely essential in a hard way. After a hundred years from Ghazzali in Yemen, Dai Ismail Ali bin Mohammed al-Walid (d. 612-1215) wrote a book called *Dâmiğu'l-Batıl* and *Hatfu'l-Munâdil* has responded to the claims of Ghazzâlî.

· Bu makale, Meârif Dergisi III. Sayı, (Gazzâlî Özel Sayısı) Mayıs 1985 yılında 189-196 sayfaları arasında yayımlanmıştır. (Çev.)

· Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. naimdoner12@hotmail.com

Keywords: İsmaili, Batni, Shia, Ghazali, Fedâihu'l-Batniyye.

Giriş

İsnâaşeriyye'den sonra Şia'nın en önemli kolu sayılan İsmâiliyye, on iki asır süren varlığı boyunca azınlık bir mezhep olarak İslam dünyasının farklı gruplarının ve yöneticilerinin hücumlarına ve eziyetlerine maruz kalmıştır.¹ Sadece Fatımîler hilafeti döneminde; İsmâiliyye, güçlü bir devletin resmi mezhebi haline geldi ve İsmâilîler, mezhebi özgürlükten yararlandılar. Güçlerinin zirvesinde buldukları dönemde İsmâilîlerin en önemli düşmanları, Sünni mezhebine mensup Abbasî halifeleri ve Selçuklu sultanlarıydı. Bunlar, doğrudan ya da dolaylı olarak işbaşına getirdikleri emirler vasıtasıyla fırka üyelerine karşı koyuyor, onlara sert davranıyor ve Ehl-i sünnet âlimlerini, İsmâilî karşıtı risaleler tedvin etmeye zorluyorlardı. Son birkaç yıla kadar İsmâilîlerin aslı kaynakları araştırmacıların eline geçmeden önce bu tür yazılı metinler, aynı zamanda İsmâiliyye'yle ilgili araştırmalar için asıl kaynak durumundaydı. Binaenaleyh, bu kaynaklara göre orta çağ yazarları ve yeniçağ oryantalistleri, İsmâiliyye düşüncesini ve tarihini düşmanca bir tutumla araştırmaya tabi tutuyorlardı.

Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin en seçkin fakihlerinden ve düşünürlerinden olan Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî (450-505/1058-1111), İsmâilîlere kalem yoluyla karşı çıkmış, onların inancının reddine dair bir takım risaleler yazmıştır. Gazzâlî'nin İsmâilî karşıtı tutumunu araştırmaya tabi tutmadan önce Ehl-i Sünnet dünyasının İsmâilîlere muhalefet etmesine neden olan şartları ve İsmâiliyye hakkında bazı noktaları anlatmamız gerekir.

1. İsmâiliyye'nin Ortaya Çıkışı

İsmâilîlerin nasıl ortaya çıktığı ve onların ilk çıkış tarihi henüz tam olarak bilinebilmiş değildir.² O dönemle ilgili doyurucu kaynaklar günümüze ulaşmadığı için araştırmacıların, bu müphem noktaları kesin bir şekilde açıklığa kavuşturamayacakları anlaşılmaktadır. Abbasî hilafetinin tesis edilmesiyle birlikte ortaya çıkmaya başlayan ilk İsmâilîler, görünürde inançlarını daha çok sözlü olarak yayıyor, tarihe not düşme ve inançlarıyla ilgili kitapları yazmaya ilgi duymuyorlardı. Bu durum, önemli ölçüde Abbasî yöneticilerinin eziyetlerinden korunmak içindi.

Gerçekte İsmâiliyye'nin ortaya çıkışına dair mevcut en eski kaynaklar, Hasan bin Musa Nevbahtî ve Sa'd bin Abdullah Kummî'nin Şîî fırka kitaplarıdır. Bunlar, hicri üçüncü asrın sonlarında yazılmış ve çağımızda neşredilip yayımlanmıştır. Bu kaynaklara göre İmam Ca'fer Sadık (146 /765)'in tabiilerinden aşırı ifratçı-ihtilalci bir tutumu tercih etmiş olan bir grup, diğer İmamiyye Şîîlerinden ayrılarak *Mübârekiyye* adıyla bağımsız müstakil bir hayata başladılar. Daha sonraları, İsmâiliyye olarak isim değiştiren *Mübârekiyye*, aynı zamanda, imam Sadık'ın büyük oğlu İsmâil bin Ca'fer'e ve onun oğlu Muhammed bin İsmâil'e bağlı kalarak imametinin onların hakkı olduğuna inandılar. Gulat-ı Şia ve özellikle Hattabiye ile aynı fikirde olan ve onlarla işbirliği yapan İsmâil, babası

¹ İsmâiliyye hakkında geniş bilgi için bkz: Mustafa Öz ve Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", XXII, *DİA.*, İstanbul 2001,128-133. (Çev.)

² Makalede başlıklar bulunmuyordu. Makale başlıkları tarafımızdan konulmuştur. (Çev.)

tarafından kendisinin yerine tayin edildi. Fakat İsmâil, babasından birkaç yıl önce Abbâsî Halifesi Mansur'un hilafeti döneminde öldü. İmam Sadık'ın vefatından sonra *Mübârekiyye* (İsmâiliyye) mensupları, Muhammed bin İsmâil'i kendilerine imam seçtiler ve İmamiyye Şîa'sının çoğunluğu tarafından imam olarak kabul edilen amcası İmam Musa Kazım'a tabi olmadılar. Görünürde *Mübârek*, İsmâil bin Ca'fer'in gizli adlarından birisiydi.³ *Mubarekiyye* fırkası üyeleri, daha sonra fırka kitapları ve müellifleri özellikle Nevbahtî ve Kummî⁴ tarafından İsmâiliyye olarak anılmaya başladılar. İlk İsmâîlîlerin çağdaşları da onlara genellikle Karamite, Batıniyye⁵ veya Melahide olarak hitap ediyorlardı.

Muhammed bin İsmâil, Abbâsî karşıtı hiçbir savaşa katılmamış olmalı ki, Taberî tarihi gibi genel İslam tarihi kaynakları ondan söz etmemişlerdir. İsmâîlîlerin onun hayatı ve düşünceleri hakkındaki bilgiler, İsmâîlîlerin en kapsamlı tek tarih kitabı olan ve Yemen'de fırkanın Musta'levî/Musta'î dâlinin on dokuzuncu dâîsi İdris İmâduddîn (ö. 872/1468) tarafından yedi cilt halinde kaleme alınan '*Uyunu'l-Ahbâr*' adlı kitabında özetlenmiştir.⁶

Bu kaynağa göre İmam Ca'fer Sadık'ın ölümünden bir süre sonra Muhammed bin İsmâil, ailenin ikamet yeri olan Hicaz'dan Irak'a hicret eder. Bu hicret, aynı zamanda İsmâîlîler tarihinde "*gizli dönem*"in başlangıcıdır. Bu dönem, fırkanın daha sonraki imamlarından biri olan Ubeydullah vasıtasıyla Fatimîler hilafetinin tesisine kadar sürer. İsmâîlîlerin asıl merkezi Kûfe idi. Irak ve İran'daki muhtelif gizli yerlerden Mübârekiyye'ye önderlik eden Muhammed bin İsmâil, hicri 179 miladi 795 yılında Harun Reşid'in hilafeti döneminde ölmüştür.

Nevbahtî, Kummî ve İsmâiliyye'nin daha sonraki tarihle ilgili kaynaklarının de işaret ettiğine göre görünürde Muhammed bin İsmâil'den sonra *Mübârekiyye* iki kısma ayrıldı: Küçük bir grup imameti Muhammed bin İsmâil'in soyundan devam ettirdi. Fakat *Mubarekiyyenin* (İsmâiliyye) çoğu, Muhammed bin İsmâil'in ölümünü inkâr etti ve "*beklenen kaim*" unvanıyla onun geri dönüşünü/ricat beklemeye başladı.⁷ Daha sonraları *Karamita* adıyla anılan bu son grup için Muhammed bin İsmâil yedinci ve son imam, imam Mehdi, aynı şekilde yedinci ve son peygamber olarak anılmaya başladı. Dolayısıyla onun zuhuruyla beşeriyetin son kutsal tarih dönemi başlamış olacaktır. Bu sebeple daha sonra İsmâîlîlere, Yedililer/Seb'iyye veya yedi imamlılar/heft imâmî adı da verilmiştir.

Daha sonraki yıllarda ilk İsmâîlîler, son derece gizli bir şekilde kendi konumlarını güçlendirmeye giriştiler. Hicri üçüncü asrın ortasında (miladi 900) İsmâiliyye hareketi, dikkat çekici bir şekilde birden bire İslam dünyasında ortaya çıkıp yayıldı. Başlangıçta

³ Bkz. es-Sicistânî, Ebû Ya'kub, *Kitabu İsbati'n-Nubû'ât*, tsh.: Arif Tamir, Beyrut, 1966, s. 190.

⁴ en-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan bin Musa, *Kitabu Firaki's-Şia*, tsh.: H. Ritter, İstanbul, 1931, s. 58; Sa'd bin Abdillâh el-Kummî, *Kitabu'l-Mekâlât ve'l-Firak*, tsh.: Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1963, s. 80-81.

⁵ Bâtıniyye hakkında geniş bilgi için bkz.: Avni İlhan, "Bâtıniyye" *DİA.*, İstanbul 1992, V, 190-194. (çeviren)

⁶ İdris İmâduddîn, '*Uyunu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr*', tsh.: Mustafa Galib, Beyrut 1973-1979, IV, 351-356.

⁷ en-Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, s. 61-64; el-Kummî, *Kitabu'l-Mekâlât ve'l-Firak*, s. 83-86; Ca'fer bin Mansur el-Yemen, *Kitabui'l-Keşf*, Leiden 1952, s. 104; *Fragments of kitabu'r-rushd wa'l-hidâyat*, ed. M. Kamil Hussein, in *İsmâîli Society, Collectanea*, vol. I, Leiden, 1948, pp. 189 ff; W. Ivanow, *Stadies in Early Persian Ismailism*; 2 nd ed., Bombay 1995, Ss. 29 ff.

yoksul köylülerin ve bedevi Arap kabilelerin desteklediği bu ihtilalci hareket, Muhammed bin İsmâil'in önderliğinde, haksızlık eden Abbasîler⁸ hilafetini ortadan kaldırmak ve Resul-i Ekrem'in Ehl-i Beytinden kimselerin başında bulunduğu adil bir hükümet kurmak için şimdi dâîlerden, onların yardımcılarından ve aynı şekilde merkezî bir önderlikten oluşan geniş bir teşkilata sahip bulunuyordu. Henüz Muhammed bin İsmâil'in zuhurunu beklemekte olan ve bundan sonra genel olarak Karamita adıyla Abbasîlerin ve tarihçilerin dikkatlerini çeken İsmâîlîler, hünerli dâîlerinin gösterdikleri faaliyetlerle kısa bir süre içerisinde kendi hareketlerini Güney Irak, Huzistan,⁹ Yemen, Bahreyn, Şam, Cibâl,¹⁰ Horasan, Mâverâünnehir, Sind¹¹ ve daha sonra Kuzey Afrika'nın Berberîler toprağında yayabildiler. İsmâîlîlerin ve Fatimîlerin hilafeti döneminde ortaya çıkan resmi belgeye/rivayete göre "gizli dönem"de fırkanın rehberliği, Muhammed bin İsmâil'in halifelerinden olan ve Muhammed bin İsmâil ile Ubeydullah (Fatimîlerin ilk halifesi) arasındaki dönemde yer alan üç gizli imamın elinde bulunuyordu.¹²

Fakat yapılan yeni araştırmalar, Ubeydullah'ın selefleri yani İsmâiliyye'nin merkezî rehberliğini yürüten önderleri, kendi dönemlerinde *hüccet* veya Muhammed bin İsmâil'in *temsîlcileri* sayılıyordu. Dolayısıyla onların imamet makamına yükselmeleri, Ubeydullah'ın akideye dair reformlarından sonra olmuştur.¹³ Her halükarda o zaman İsmâiliyye'nin merkezi rehberliği Suriye'nin kuzeyinde yer alan *Selemiye* şehrinde bulunuyordu. Sıradan İsmâîlîlerin dahi kimliklerinden haberdar olmadıkları bu rehberler, *Meymun* ve *Said* gibi müstear isimlerle gizli bir şekilde faaliyette bulunuyorlardı.

Bu dönem dâîleri arasında yer alan Hamdan Karamat, Kufe Sevad ahalisinden olup Hicri 261 miladi 874 tarihinde İsmâîlî inanca girdi ve hareketin yayılmasında oldukça önemli rol oynadı. Hamdan, kendi asıl yardımcısı olan Abdân'nın yardımıyla süratli bir şekilde İsmâîliyyeyi Kufe civarındaki yerleşim yerlerinde ve Irak'ın diğer güney noktalarında yaydı. Böylece o bölgenin İsmâîlîleri, ilk mahalli önderlerinin adından türeyen Karamita adıyla teşkilatlanıp ün kazandılar. Hamdan, hızlı bir şekilde Fars körfezi civarındaki diğer üstleri ele geçirdi. O, Ebû Said Hasan bin Behram Cennâbî'yi davete başlamak amacıyla İran'ın güneyine gönderdi. Bu arada fırkanın merkezi rehberliğinin gönderdiği elçiler olan İbnü'l-Fadl ve İbn Havşeb (Mansur el-Yemen) tarafından İsmâîlî davetin temelleri Yemen'de de atıldı. Bu iki dâî, hicri 268 Milâdî 881'de Yemen'in dağlık

⁸ Araştırmacı, Abbasîlerin İsmâiliyye mezhebi mensuplarına yaptığı mezalimden bahsetmektedir, fakat İsmâiliyye'nin gizli faaliyetleri ve teröre varan şiddet hareketlerini görmezden gelmektedir. Konuya dair bkz: Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî, *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 489-505. (Çev.)

⁹ İran'ın güney batısında yer alan Huzistan'ın batısında Irak, güneyinde Basra körfezi, kuzeyinde Zagros sıradağları yer alır; İlâm (Kirmanşâhân), Lûristan (Hürremâbâd), Çehârmahal, Bahtiyârî, İsfahan ve Fars bölgeleriyle çevrilidir. (Recep Uslu, "Huzistan", *DİA.*, İstanbul 1988, XXVIII, 436-439) (Çev.)

¹⁰ Cibâl; doğuda Kebir Çölü, güneydoğuda Fars, batı ve güneybatıda Irak-ı Arap, kuzeybatıda Azerbaycan, kuzeyde Elbruz Dağı ile çevrili bölgenin adıdır. Rey ve Batı İran'ı içine alır. (Çev.)

¹¹ Pakistan'ın güneydoğusunda İndus nehri çevresinde yayılan Sind bölgesi, batı kesimleri dağlık (Kırthar dağları) orta kesimleri İndus çevresindeki alüvyonlu ovalar, doğuda kumlu çöller (büyük kısmı Hindistan sınırları içine taşan Thar çölü) olmak üzere üç farklı coğrafi üniteden oluşur. Hindistan alt kıtasında tarihi bir bölge ve günümüzde Pakistan'da bir eyaletin adıdır. (Çev.)

¹² İdris, 'Uyun, IV, 257-267; W. Ivanow, "Ismailis and Qarmatians" *Journal of the Bombay, Branch of the Royal Asiatic Society, New Series*, 16, 1940, Ss. 63-74.

¹³ Özellikle bkz: W. Madelung, *Das İmamât in der frühen İsmâilitischen, Lehre*, Der İslam, 37, 1961, Ss. 55 ff.

bölgelerinde ve oradaki kabileler arasında tebliğ faaliyetlerine başladılar. Takriben hicri 293 Milâdî 905 yılına kadar o bölgenin tamamını nüfuzları altına aldılar.¹⁴ Bu arada Ebû Said Cennâbî, Hamdan tarafından İsmâilî daveti başlatmak amacıyla Arabistan yarım adasının Doğu sahillerine (O dönemdeki Bahreyn) gönderildi. O, kısa bir süre içerisinde bölgenin Arapları ve aynı zamanda Bahreyn’de ikamet eden İran asıllı muhacirler üzerinde hâkimiyet kurdu. Daha sonra hicri 286 Milâdî 899’da Bahreyn’de İsmâilî mezhebe dayalı güçlü bir devlet meydana getirmeye muvaffak oldu. İki asır kadar devam eden bu devlet, daha sonra defalarca amansız düşmanları olan Sünni Abbasîler ve Şîî Fatımîlerin saldırılarına maruz kaldı. Genel olarak İslam dünyasında İsmâiliyye’nin kötü şöhreti önemli ölçüde Bahreyn Karamatîlerinin neden olduğu bazı facialar sebebiyledir. Hicri dördüncü asırda Bahreyn Karamatîlerinin Mekke-i Muazzama’ya hücum etmeleri, Haccâc’ın katliamı ve hicri 317 Milâdî 930 yılında Haceru’l-Esved’in çalınması onların işlediği suçlar arasında sayılabilir.

İran’ın kuzey batısı ve merkezi bölgelerdeki İsmâilî davete, Rey’de oturan asli bir dâî nezaret etmekteydi. Bu dâî, Irak’ta bir süre davetini yaydıktan sonra İran’daki tebliğ işine başladı ve daha sonra Horasan ve Mâverâünnehir’e de açıldı. İranlı ilk İsmâilîlerin bu grupları hakkındaki bilgiler, İbn Nedim, Reşidüddin Fadlullah, Deylemî, İbn Devâdârî ve Makrizî’nin eserlerinde geçmiştir. Fakat en geniş açıklamalar, Nizâmülmülk’ün *Siyasetnamesi*’nde bulunur.¹⁵

Rey’in beşinci dâîsi olan Ebû Hatim Razî (ö.322/934) İsmâilî mütefekkir ve dâîlerin en seçkinlerinden sayılır. Onun çalışmaları neticesinde İsmâilî davet, İsfahan, Azerbaycan, Taberistan ve Gurgan’a kadar yayıldı. Davet resmi olarak Horasan ve Mâverâünnehir’de hicri üçüncü asrın sonlarında Ebû Abdullah Hadim adında bir şahıs vasıtasıyla başladı ve İsmâilî dâîler, kısa bir süre içerisinde o bölgede hâkim tabakadan önemli bireyleri kendi inançlarına katmaya muvaffak oldular. Bu dâîlerden birisi de aynı zamanda eşref zade olan Hüseyin bin Ali Merverevdî’dir. Samanîler tarihinde ondan makam sahibi veya makamlara layık biri olarak söz edilmiştir. Hüseyin Merverevdî, davetin merkezini Nişabur’dan Merverev’e taşıdıktan sonra Muhammed bin Ahmed Neseî (ö. 332/943) Horasan davet riyasetine ulaştı. Hakikatte ilk İsmâilî filozof olan Neseî, İsmâilî düşüncüyü Yeni Eflatuncu felsefe ile karıştırarak özel ve yeni bir dünya görüşü elde etmeyi başardı. Neseî, Buhara’daki faaliyet merkezinden İsmâilî mezhebi, Orta Asya’nın birçok ülkesine yaydı. Saman Oğulları nezdindeki nüfuzuyla Saman Oğulları emiri Nasr bin Ahmed ve etrafında bulunan kimseleri kendi taraftarları arasına katmayı başardı. Saman Oğulları devletinin Sünni âlimlerinin tahrikleri sonucu katledilen Nefesî’den sonra İsmâiliyye hareketi, Ebû Ya’kup Sicistânî gibi diğer dâîler nezaretinde Saman Oğulları ve Gazneliler hâkimiyeti altında bulunan topraklarda devam etti.

¹⁴ Ebû Hanife en-Numan bin Muhammed, *Risâletü İftitahi’ d-Da’ ve*, tsh: Vedad el-Kâdî, Beyrut 1970, s. 32-54.

¹⁵ Nizâmülmülk, *Siyeru’l-Mülûk (Siyasetname)*, tsh.: H. Dark, 2. Baskı, Tahran, 1347, s. 282-295, 297-305; S. M. Stern, “The Early İsmâ’ili Missionaries in Nort-West Persia end in Khurâsân And Transoxaina”, *Bulletin of the School of Oriyental and African Stadies*, 23, 1960, Ss.56-90.

2. Fatimî İsmâîlîlerin Ortaya Çıkışı ve Karamita

İlk İsmâîlîlerin nüfuzunun hızlı bir şekilde artması ile eş zamanlı olarak İsmâîliyye hareketi içinde önemli bir ayrılık da ortaya çıktı. Hicri 286 Milâdî 899 yılında Ubeydullah'ın Selemiye'de firkanın merkezî rehberliğine ulaşmasından kısa bir süre sonra Irak ve civarı bölgelerde davetin liderliğini üstlenmiş bulunan Hamdan Karamat, Selemiye'den sadır olan yazılı direktifler konusunda şüphe uyandırıcı değişiklikler olduğunun farkına varır. Doğrusu bu değişiklikler, İsmâîliyye'nin yeni rehberinin itikatlarında önemli reformların/ıslahatların meydana geldiğini de yansıtıyordu. Şöyle ki, artık Ubeydullah, Muhammed bin İsmâîl'in dönüşünü beklemiyor, kendisi ve selefleri (hareketin merkezi rehberleri) için imamet iddiasında bulunuyordu.¹⁶

Bunun üzerine Hamdan ve Abdân, Selemiye ile olan ilişkilerini hemen kestiler ve Irak'taki davet faaliyetlerini durdurdular. Fakat her ikisi, derhal ve büyük ihtimalle Ubeydullah'ın emriyle ortadan kaldırıldılar. Muhammed bin İsmâîl'in mehdiliğinin ve imametinin Ubeydullah tarafından inkâr edilmesi, İsmâîlîlerin birbirine muhalif iki kısma ayrılmasına neden oldu: Bir grup, daha sonra Fatimî İsmâîlîler adıyla bilindiler ve Fatimî halifelerini imam kabul edip onlara uydular ve Ubeydullah'ın akide ile ilgili reformlarını/ıslahatlarını kabul ettiler. Bu grup tedrici olarak ıslahatları, özellikle Fatimî halifesi el-Muizz Lidinillah (341-365/953-975) döneminde gerçekleştirilen pek çok reformu kabul ettiler. İlk İsmâîlîlerin ikinci dalı da bundan sonra Karamita (kelimenin özel anlamıyla) olarak meşhur oldular. Bunlar, Ubeydullah'ın reformlarını batıl saydılar ve daha önceden olduğu gibi Muhammed bin İsmâîl'in mehdiliğine dair ilk İsmâîlîlerin akidesine bağlı kaldılar. Ubeydullah ve diğer Fatimî halifelerin imametini de reddeden bu kanat, genel olarak, Irak ve Bahreyn Karamatîlerini içine alır. Fakat bunlar, İran'da Cibâl İsmâîlîlerinin yardımından ve görüş birliğinden de istifade ediyordu.

Bu ayrılığın ve Dâî Zikreveyh bin Mihreveyh ve oğullarının mücadelesi sonucu, Ubeydullah, hicri 289 Milâdî 902 yılında Selemiye'yi terk etmek zorunda kaldı. Uzun ve kaderini tayin eden Şam'dan Kuzey Afrika seferini başlattı.¹⁷ O, türlü maceralardan sonra, hicri 292 Milâdî 905 yılında Merakiş'in doğusundaki *Sicilmase* şehrine ulaştı. Fakat derhal Abbasîler adına çalışanlardan olan o mıntıkanın emiri tarafından tutuklandı. Ubeydullah'ın Kuzey Afrika'daki vefakâr dâisi Ebû Abdillâh eş-Şîî, onu kurtardı ve hilafet makamına ulaştırdı.¹⁸ Hicri 280 Milâdî 893 yılında Mağrib'deki Kutâme Berberileri topraklarında İsmâîlî davete başlamış olan Dâî eş-Şîî, süratli bir şekilde Berberîlerin İsmâîlî inanca girmelerini ve onlardan dikkate değer savaşçı bir güç oluşturmayı başardı. İsmâîlî Berberiler, çabucak mahalli ve Abbâsî kuklası yönetimlerini bir biri ardına devirmeyi başardılar. Sonuçta Ağlebîleri yenerek bütün Afrika'yı (Fiili Tunus) ele geçirdiler. Bu zaferlerin ardından Ubeydullah, Rebiu'l-Ahir ayı 297/Haziran 910 yılında resmen

¹⁶ Ubeydullah'ın Yemen İsmâîlîlerine gönderdiği mektubun ayrıntıları için bkz. H.F. el-Hamdani, *On The Genealogy of Fatimid Caliphs*, Cario, 1958. Madelung, "Das Imamât", Ss. 65-86.

¹⁷ Seferin ayrıntıları için bakınız: en-Numan, *İftiâhu'd-Da've*, s. 54-258, W. Ivanow, *İsmâîlî Tradition Concerning the Rise of the Fatimids*, London, 1942, Ss. 164-231.

¹⁸ Araştırmacı, nedense vefakâr dâî Ebû Abdillâh eş-Şîî'nin daha sonra Ubeydullah tarafından öldürüldüğünü ifade etmez. Bkz. Öz- eş-Şek'a, "İsmâîliyye", XXII, 129. (Çev.)

Ağlebîlerin Afrika'daki başkentinde özel merasimlerle *el-Mehdi* ünvanıyla yeni tesis edilen Fatımîlerin hilafet makamına oturdu. Artık İsmâîlîler, bir buçuk asırlık bir çalışmadan sonra, İslam dünyasının merkezinden uzak bir bölgede genelde Haricî ve Ehl-i Sünnet mezheplerine tabi olan Berberîlerin topraklarının kalbinde rehberlerini ve imamlarını idarenin başına getirmeye muvaffak olmuşlardı. Ubeydullah el-Mehdî (297-322/910-934)'nin hilafetinin başlamasıyla birlikte İsmâîliyye tarihinde “*Gizli dönem ve mestur imamlar*” dönemi de son bulmuş oldu. Bundan sonra İsmâîlî imam “*Keşf Dönemi*”inde aleni bir şekilde Fatımî halifesi ünvanıyla kendi taraftarlarının başında bulunmaya başladı.

Fatımîler hilafetinin tesisi, İsmâliyye düşünce tarihinin altın çağının başlangıcıdır. Bu dönem, sekizinci Fatımî halifesi el-Müstansır Billâh (427-487/1036-1094)'ın vefatına kadar devam etti. Böylece İsmâliyye, iki asır kadar süren bu dönemde güçlü bir imparatorluğun resmî bir mezhebi durumundaydı. Fatımîler, önce Afrika'dan, hicri 362 Milâdî 973 yılından itibaren de Mısır'dan başlayarak geniş topraklara hükmetmeye başladılar. Artık Fatımîler, Abbasîler hilafeti ve bir dizi farklı yönetimler için güçlü bir rakip sayılıyordu. Öyle ki, onlar birkaç yıl sonra Kuzey Afrika'nın tamamını, Mısır, Kızıl Deniz sahilleri, Yemen, Hicaz, Filistin ve Şam'ı hâkimiyetleri altına aldılar. Bu topraklarda ve Fatımî hâkimiyeti altında bulunmayan diğer İslam beldelerinde Fatımî halifesi İsmâliyye imamı olarak pek çok Müslüman'ın itaatine mazhar oluyordu.

Bu altın çağda, İsmâîlî düşünce ve edebiyat da zirve noktasına ulaştı. Kendi zamanlarının muhtelif felsefî okullarından ve geçmiş dönem edebiyatından tam anlamıyla haberdar olan Muhammed bin Ahmed Nesefî, Ebû Hatim Razî, Ebû Hanife Numan bin Muhammed (Kadı Numan), Ebû Ya'kûb Sicistânî, Hamiduddîn Kirmânî, el-Mueyyed Fiddîn Şîrâzî ve daha sonraları ünlü Hekim ve şair Nasır Hüsrev, İsmâîlî tefekkürün gelişmesine ve yayılmasına giriştiler. Bunlar, Kelam, Felsefe ve İsmâîlî fıkıh konusunda önemli risaleler tedvin ettiler. Fatımîler, genel olarak bilim, sanat ve ticarete ilgi duydular. Yeni kurulmuş başkentleri Kahire'yi bu tür faaliyetler için Abbasî başkenti Bağdat'a önemli bir rakip haline dönüştürdüler.

Fatımîlerin doğu sınırı hiçbir zaman Şam'ı aşamadı. Netice itibariyle Fatımî halifeleri, pek çok çalışmaya rağmen Abbasîler hilafetini veya Büveyhîler ailesini¹⁹ ve Selçuklu devletini ortadan kaldırmayı başaramadılar. Fakat Fatımîler hilafetinin kurulmasından sonra da İsmâîlî davet, muhtelif ülkelerde yayılmaya devam etti. Zira Fatımîler her zaman bütün İslam dünyasında hâkimiyetlerini sağlayacaklarını ümit ediyorlardı. İşte bu nedenle onlar, davetlerini *ed-Da 'vetu'l-hadiye (hidayet eden davet)* olarak adlandırmışlardı.

Fatımî İsmâîlîler, bu davet için bir dizi karmaşık aşamalardan oluşan bir teşkilat oluşturmuşlardı. Bu teşkilat, '*dinin sınırları*' adını alıyordu. Fakat bunun ayrıntılarına dair

¹⁹ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hânedan olan Büveyhîler hakkında bkz. Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 496-500. (Çev.)

bir bilgi ve belge elde yoktur. Her surette bu teşkilatın üst liderliği, imamın şahsında ve ondan sonra “bab” olarak da adlandırılan Dâi'd-duat'ta bulunuyordu. Genelde Kadi'l-kudat/Yargıçlar yargıcı makamını da o üstleniyordu. Dâiler ve sıradan İsmâîlîler, değişik medreselerde özellikle (395/1005) yılında Fatimî halifesi el-Hakim tarafından kurulan *Daru'l-hikme*'de eğitim görüyorlardı. Dâi olmak isteyenler, uzun yıllar süren başlangıç eğitimi merhalelerinden sonra icazet alır ve Dâi'd-duatın İsmâîlî kelam ve felsefeye dair ders meclislerine katılırlardı. Dâiler bu eğitim evrelerini tamamladıktan sonra on iki mntıkaya ya da İsmâîlî terminolojiyle on iki “*cezire*”ye ayrılan İslam dünyasının muhtelif noktalarına dağılıyorlardı. Dâiler, her bölgede aslî bir dâi gözetiminde İsmâîliyye akidesini yayıyorlardı. Fatimîler, bu ağ yoluyla İsmâîlî daveti ve kendi siyasî-mezhebî nüfuzunu merkezî Asya ve Hindistan'a kadar yayabildiler. Bu sebeple onlar, her zaman, Abbasîler ve doğu İslam dünyası topraklarında nüfuzu ellerinde bulunduran diğer yönetimler için güçlü rakip sayılıyordu.

Özellikle el-Müstansır Billâh'ın hilafeti döneminde Irak ve İran'da Fatimî İsmâîlîlerin daveti, dikkat çekici bir şekilde başarılı olmuştur. O dönemde Bahreyn hariç, henüz ortadan kaldırılmamış diğer Karamatî grupların çoğu Fatimî İsmâîlîlerin kanadına katılmışlardı. O dönemin en seçkin dâisi olan el-Müeyyed Fiddîn Hibetullah Şirâzî, ilk önce Fars bölgesinde faaliyette bulundu ve Büveyhî ailesi nezdinde oldukça yüksek bir makam elde etti. O, daha sonra Şiraz'ı terk etmeye mecbur kaldı ve hicri 439 Milâdî 1047 yılında Kahire'ye gitti. Sonra da hicri 453 Milâdî 1061 yılında Dâi'd-duat makamına ulaştı ve hicri 470 Milâdî 1078 yılındaki vefatına kadar bu makamı korudu. el-Müeyyed, aralarında Nasır Hüsrev de olmak üzere Fatimî dâilerin muhtelif yerlerdeki faaliyetlerini Kahire'den kontrol ediyordu. O dönemde Sünni Selçuklular, devletlerinin temellerini sağlamlaştırıp nüfuzlarını İran'dan Şam'a ve Fatimî İmparatorluğunun diğer komşu bölgelerinde arttırırken Fatimî davet de Irak'ta çok özel bir şekilde başarılı oluyordu. Başlangıçta Türk bir köle olan Ebû'l-Haris Arslan Besâsîrî, daha sonra Irak'ta muktedir bir emir haline geldi. Irak'ta Büveyh Oğulları hükümetinin içinde bulunduğu son yıllarındaki karmaşadan istifade etti, Basra ve diğer bazı şehirleri kontrolü altına aldı. Şiîliğe yönelmiş olan Besâsîrî, Selçuklular tarafından fethedilen Bağdat'ı, Fatimî halifesi adıyla kontrol altına almak için Fatimî halifesi el-Müstansır'a işbirliği teklif edip ondan yardım istedi. el-Müstansır, bu isteğe olumlu yanıt verdi ve Dâi el-Müeyyed'i gerekli silah ve teçhizatla Şam ve Irak'a yolladı.²⁰

el-Müeyyed ve Besâsîrî'nin eş zamanlı operasyonları neticesinde hicri 448 Milâdî1054 yılında Musul, Vasıt ve Kûfe şehirlerinde Cuma namazı hutbeleri, Fatimî halifesi el-Müstansır adına okutuldu. Aynı yıl Besâsîrî, Irak'da Selçukluları yendi. Bilahare, Zilkade 450/Kasım 1058 yılında Bağdat'a girdi ve Abbâsî Halifesi el-Kaim'i esir aldı. Böylece Abbasî Başkenti Bağdat'ta hutbeleri Fatimîler adına okuttu. Her ne kadar Besâsîrî, aşağı yukarı bir yıl sonra Selçuklu Sultanı Tuğrul'dan yenilgi alıp öldürüldüyse de Besâsîrî'nin kısa süreli bu zaferi, Bağdat'ta ve Irak'ın diğer şehirlerindeki Fatimî

²⁰ Bu konu, el-Müeyyed'in kendi yazdığı otobiyografisinde çok genişçe işlenmiştir. el-Müeyyed Fi'd-Dîn eş-Şirâzî, *Siretu'l-Müeyyed Fi'd-Dîn Dai'd-Duat, Tercemetu Hayatıhi Bi Kalemih*, tsh.: Muhammed Kamil Hüseyin, Kahire, 1949.

hâkimiyetinin istikrar bulmasına, Abbasî ve Selçuklular için tehlike çanlarını çalmaya yetmişti. Aynı zamanda Fatımîlerin İran'daki nüfuzları hızlı bir şekilde yayılıyordu. el-Müstansır'ın imametini kabul etmiş olan bu topraklardaki Fatimî İsmâîlîler, dâî Abdülmelik bin 'Attâş ve daha sonra Hasan Sabbah (ö.518/1124) liderliği altında birleşebildiler ve Selçukluların kalbinde güçlü bir devlet kurabildiler.²¹ Hicri 469 Milâdî 1074 yılında Mısır'a gitmiş olan Hasan Sabbah, hicri 483 Milâdî 1009 yılında Alamut Kulesi'ni tasarrufu altına aldı. Buradan Selçuklulara karşı aleni bir şekilde mücadelesine başladı. O, İsmâîlî imam öğretisine uymaya özel bir önem veriyordu. Bu konudaki görüşlerini kaybolmuş olan bir risalede açıklamıştı. Bu olaylar ve İran'da İsmâîliyye'nin yeni hayatı, Nizâmülmülk, gibi güçlü ve bilgili bir vezirin hizmet ve desteğinden yararlanan Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'ın saltanatı dönemine denk gelmekteydi.

Her hâlükârda Fatimî İsmâîlîlerin önemi, daha çok İslamî düşünce ve kültürü iletme konusunda oynadıkları rol sebebiyledir. Bu nedenle olsa gerektir ki, oryantalist Louis Massignon (1883-1962) hicri dördüncü çağı, İslam dünyası "İsmâîlî Çağı" olarak adlandırmıştır.²² Fatimî İsmâîlîler, inançlarını, ilk İsmâîlîler vasıtasıyla ortaya konan düşünce kalıpları içinde açıklıyorlardı. Onlar aynı zamanda şerî hükümlerin zahir ve batın yönlerinin farklılığına ve kutsal mektupların varlığına inanıyorlardı. Fakat onlar, seleflerinin aksine bu iki yön, zahir ve batın konusunda dengeli ve orta yol takip ettiler ve özellikle batına vurguda bulunmadılar. İsmâîlîler, imam öğretisi ve te'vil yoluyla sadece kendilerinin batında gizli olan hakikatlere ulaşabileceklerine inanıyorlardı. Bunlar, avamın ve İsmâîlî olmayanların hakikatlerine ulaşmaktan uzak oldukları gerçeklerdir. Şia düşünce kalıpları içinde irfana dayalı bir düşünce sistemini ve doktrini teşkil eden bu batınî hakikatler, genel olarak İsmâîliyye'nin beşeriyetin tarih evreleri, yaratılış ve dünya görüşüne dair özel düşünceleri içerir. Farklı bilgili dâîlerin eserlerinde tedvin edilmiş bulunan bu düşünceler, İslam felsefesinin ve özellikle Şîî tefekkür ve irfanının yetkinleşmesi açısından oldukça önemlidir. Fatimî İsmâîlîler, insanlık tarihinde ilk İsmâîlîlerin geçirdikleri evreleri ve görüşlerini korudular. Fakat onlar, Muhammed bin İsmâîl'den sonra imametini devamı konusundaki itikatlarında özellikle giderek uzamakta olan tarihin altıncı evresi hakkında bir takım değişiklikler meydana getirdiler. el-Muizz'in hilafetinden sonra, Fatimî İsmâîlîler de Karamatîler gibi Yedinci dönem, yani tarihin son dönemini açacak olan Mehdi'yi beklemeye başladılar. Öte yandan, Fatimî İsmâîlîler, ilk İsmâîlîlerin dünya görüşü yerine yeni bir dünya görüşü ortaya attılar. Yeni Eflatuncu felsefe ile İsmâîlî-İslamî itikatların bileşkesinden meydana gelen bu dünya görüşü, başlangıçta Dâî Neseffî vasıtasıyla tedvin edilmiş ve İranlı İsmâîlîlerin eline geçmişti. Yeni Eflatuncu-İsmâîlî bu dünya görüşü, daha sonra, Ebû Hatim Razî ve özellikle Ebû Ya'kûb Sicistânî vasıtasıyla yetkinliğe ulaştı ve Fatimî halifesi el-Muizz'in hilafeti döneminde, hicri dördüncü asrın ortalarında Fatimî İsmâîlîler tarafından resmî olarak kabul edildi.

²¹ Hasan Sabbah'a dair bakınız: Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbah", *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, s. 348-350. (Çev.)

²² L. Massignon, "Mutanabbi, devient le siècle ismaélien del'İslam", in *Al Mutanabbi: Recueil puiplié al' occasion de son millénaire*, Beyrouth, 1936, s.1.

Nesefî'nin bu konu hakkındaki asıl eseri olan *Mahsûl*'ün kayıp olduğuna ve Ebû Hatim'den bu konuda *İslâh* kitabının geriye kaldığına da dikkat çekmek gerekir. Sadece İsmâîlîlerin Yeni Eflatuncu dünya görüşünü, Daî Sicistânî'nin eserleri yoluyla öğrenme/mütalaa imkânı bulunmaktadır.²³ Yeni Eflatuncu bir tür dünya görüşünü İhvanu's-Safa'nın meşhur risalelerinde de bulunduğunu hatırlatmak lazımdır. Bu risaleler, hicri dördüncü asrın ortasında zahiren İsmâîlî-Karamatî halifelerini takip etmeyen bir grup İsmâîlî-Karamatî bilgin tarafından Basra'da tedvin edilmiştir. Nesefî, Ebû Hatim ve Sicistânî arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları da daha sonra Kirmânî (ö. 411/1020'den sonra)'nin²⁴ tahlil ve değerlendirmelerine tabi tutulmuştur.²⁵

Kimânî'nin kendisi, farklı Yeni Eflatuncu bir dünya görüşünü ifade eder ki, bu onun Yunan ve İslam felsefesine, özellikle Farabî (ö. 339/950) ve İbn Sinâ (ö. 428/1037)'nin görüşlerine olan hâkimiyetini gösterir. Kirmanî'nin bu ve konuya ilişkin felsefî görüşleri hicri 411 yılında biten *Rahetu'l-'Akl* kitabında geçer. Bu kitap, Batınî İsmâîlîlerin en mühim ve en kapsamlı eserlerinden birisidir.²⁶

3. Müsta'leviyye ve Nizâriyye'nin Ortaya Çıkışı

Fatimî halifesi el-Müstansır Billâh'ın hicri 487 Milâdî 1094 yılında ölmesiyle birlikte İsmâîliyye hareketi içinde hareketin geleceğinin kaderini tayin eden önemli bir ayrılık daha meydana geldi. Fatimî İsmâîlîler, el-Müstansır'ın yerine kimi geçirecekleri hususunda ihtilafa düştüler ve Müsta'leviyye/Müsta'liyye ve Nizâriyye dallarına ayrıldılar. Bu ayrılık, İsmâîlî hareketin zayıf düşmesine neden oldu. Mısır, Yemen, Hint ve diğer bazı bölgelerdeki İsmâîlîler, el-Müstansır'ın oğullarından olan ve Fatimî vezir Afzal'ın himayesinde yönetime gelmiş olan Müst'alî'nin imametini kabul ettiler. Fakat Buna karşılık İranlı İsmâîlîler ise Hasan Sabbah'ın öncülüğünde pederinin nassına sahip olup da hilafetten mahrum bulunan el-Müstansır'ın büyük oğlu olan Nizâr'ın imametini taraftarlık ettiler ve Müsta'levî İsmâîlîlerle ilişkilerini kestiler. Nizârî İsmâîlîler, yeni davetin esaslarını oluşturdu ve kendi itikatlarında değişikliklere gittiler. Bu durumda da Müsta'levîler de Fatimî İsmâîlîlerin düşüncelerini devam eder hale geldiler. Şam'dan Horasan'a kadar dağlık bölgelerde sayısız kalesi olan Nizârî Devleti, Sünnî Selçukluların ve Şîî Müsta'levîlerin güçlü bir düşmanı haline geldi. Sonuçta bu devlet, Moğol ordularının sayısız hücumları karşısında hicri 654 Milâdî 1256 yılında ortadan kaldırıldı. Müsta'levîler de Mısır'da bir süre hüküm sürdükten sonra davet merkezlerini Yemen'e ve Hint yarım kıtasına taşıdılar.

²³ Ebû Ya'kup es-Sicistânî'nin farklı eserleri arasında bkz. *Keşfu'l-Mahbûb*, tsh.: Hanry Corbin, Tahran-Paris, 1949; *Kitabu'l-Yenâbî'* (Sê Risâle-i İsmâîlî) İran-Yemen, tsh., Henyr Corbin, Tahran-Paris, 1961; *Kitabu'isbatî'n-Nubu'ât*, *Kitabu'l-İftihar*, tsh., Mustafa Ğalib, Beyrut, 1980.

²⁴ Ebû'l-Hasen Hamîdüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kirmânî hakkında bkz. Ferhad Deftery, "Kirmânî, Hamîdüddîn", *DİA.*, İstanbul 2002, XXVI, 63-64.

²⁵ Hamiduddin el-Kirmânî, *Kitabu'r-Riyad*, tsh.: Arif Tamir, Beyrut 1960; İvanow, *Stadies in Early Persian Ismailism*, Ss. 87-122.

²⁶ Hamiduddin Kirmânî, *Râhetu'l-'Akl*, tsh.: Muhammed Kamil Huseyn ve Muhammed Mustafa Hilmî, Kahire, 1953. Bu eser, merhum İsmâîlî Muhakkik Mustafa Ğalib tarafından da tahkik edilmiştir. Beyrut 1967.

4. İsmâiliyye'ye Karşı Verilen Mücadele ve Yazılan Reddiyeler

İşte bu şartlarda, İsmâilîler ilk çağlarından itibaren sayısız düşmanlarının kılıç veya kalemlerinin saldırılarına maruz kaldılar. Nişabur'da yaşayıp hicri 260 yılında vefat eden Meşhur imamî âlim Fazl bin Şazan, görünürde *Reddun 'Ale'l-Karamite* adıyla İsmâilî karşıtı bir kitap yazan ilk müelliftir. Fakat bu tür cedelci (dialectic) eserlerin en kadimi ve en ünlüsü, hicri dördüncü asrın ortasında Kûfe'de yaşayan Ebû Abdillâh Muhammed bin Ali bin Rezzam tarafından kaleme alınan eserdir. O, dikkat çekici bu risalede ilk defa, Fatimî halifelerinin Ali'ye nispetini reddetti ve bunun dinsizlik ve düzmece olduğunu iddia etti. Daha sonra Şerif Ehû Muhsin olarak meşhur olan ve İsmâiliyye'nin bir diğer düşmanı olan Ebû'l-Huseyin Muhammed bin Ali, önemli ölçüde İsmâilî karşıtı çeşitli konularla dolu olan ve aslı kayıp olan bu risaleden istifade etti. Şam'da yaşayan ve orada hicri 375 miladi 985 yılında vefat eden Ehû Muhsin, Ali'nin soyundan olduğunu iddia ediyor ve kendisini Muhammed bin İsmâil bin Ca'fer'in halifelerinden olduğunu ileri sürüyordu. O da İsmâiliyye'ye reddiye amacıyla geniş kapsamlı bir kitap yazmış, fakat bu kitabın aslı da geriye kalmamıştır. Yalnız, İbn Rezzam'ın ve Ehû Muhsin'in garaza dayalı bir takım rivayetleri Nüveyrî (ö. 732/1332), İbn Devâdârî (ö. 736/1366) ve Makrizî (ö. 845/1442)'nin tarih kitaplarında nakledilmiştir.²⁷ Böylece İbn Rezzam ve Ehû Muhsin'in düşmanca risaleleri, İsmâilî olmayan düşünürlerin ve tarihçilerin İsmâilîler hakkındaki en önemli kaynakları haline gelmiştir.²⁸

Mısır'da Fatimî Kütüphanelerinin ve Alamut'taki meşhur kütüphanenin de ortadan kaldırılması daha sonraları İsmâilîler hakkında gerçeği yansıtmayan yargıların ortaya çıkmaksına yardımcı olmuştur. Fakat İsmâilî yeni kitapların keşfi ve son zamanlarda bazılarının yayılmasıyla birlikte İsmâilîlerle ilgili daha gerçekçi bir tasvir elde edilmiştir.

Abbasî halifeleri ta baştan beri doğrudan müttelikleri vasıtasıyla ve muhtelif yollarla İsmâilîlere düşmanlık beslediler. Onlar özellikle hüküm sürdükleri bölgelerde İsmâilî davetin başarılı olmasından korktular. Resmen ve gayri nizamî yollarla İsmâilîlerle mücadeleye girişen ilk kişi, Abbasî halifesi el-Kadir (ö. 381-422/991-1031) olmuştur. O, bazı Sünnî ve Şîî âlimleri, hicri 402 Milâdî 1011 yılında Bağdat'ta bir araya getirdi. Onları, zamanın Fatimî halifesi el-Hâkim Biemrillah (386-411/996-1021) ve seleflerinin, Ali soyundan olduklarını reddetme konusunda bir bildiri hazırlamaya ve yayınlamaya zorladı. İbn Rezzam ve Ehû Muhsin'in de İsmâilî karşıtlığı rivayetlerini yansıtan bu metin senet, baştanbaşa Abbasî topraklarındaki mescitlerde okundu.²⁹ Buna ek olarak el-Kadir, ilk defa

²⁷ İlgili bölüm, *Nihayetu'l-Ereb*, Te'lif Ahmed b. Abdulvehhab, en-Nüveyrî, henüz yayımlanmamıştır. Fakat Fransızca tercümesi aşağıdaki önemli eserde bulunabilir. A. I, Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, Vol. I, introduction, Ss. 74-171, 184-238, 438 ff. Diğer iki kaynak için bakınız: Ebubekr Abdullah ed-Devadârî, *Kenzu'd-Durer ve Camiu'l-Ğurer*, VI, tsh.:Selahuddin el-Muncid, Kahire, 1961, 6, 17-21, 44-156; Takiyuddin Ahmed el-Makrizî, *İttiazu'l-Hunefa Bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyine'l-Hulefâ*, tsh.: Camâluddin eş-Şeyyal, Kahire, 1967, I, 391-397.

²⁸ Bunlar, Abdulkahir bin Tahir el-Bağdâdî'nin de istifade ettiği kaynaklardır. *el-Fark Beyne'l-Firak* eserinin Batıniyye faslına bkz. Ths.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1964, s. 281-312.

²⁹ Bu bildirin metni ve hazırlayanları için bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarabat, 1357-59, VII, 255; 'Ata Melik Cüveynî, *Kitab-ı Tarih-i Cihan-Guşayi*, Ths.: Muhammed Kazvinî, Leyden, 1937, III, 174-177; el-Makrizî, *İtti'az*, I, s. 43-44; Ebu'l-Mehâsin Yusuf bin Tağriberdî, *en-Nucumu'z-Zahire Fi Muluki Misre*

Mu‘tezilî âlim Ali bin Said İstahrî (ö. 404/1013) gibi âlimlerden İsmâilî akidenin geçersiz kılınması için bir risale telif etmelerini istedi. Abbâsîler, Büveyh Oğulları ve onların iş başına getirdiği emirler ve Bahreyn Karamatîleri tarafından Fatımîlere karşı girişimlere ve sistemli saldırılara rağmen Doğu İslam dünyasındaki Fatımî İsmâilîlerin daveti, yayılmaya devam ediyordu.

Fatımî halifesi el-Müstansır Billâh dönemindeki İsmâilî davetin başarısı, Abbasîler ve Selçuklular öncülüğünde Ehl-i sünnet’in İsmâiliyye karşıtlığının yeni bir boyut kazanmasına sebep oldu. Hicri 444 Milâdî 1052 yılında Abbâsî halifesi el-Kaim, bir grup âlimi, Fatımî halifelerinin Alevî soyunu reddetmek için tekrar yeni bir senet düzenlemeye mecbur etti.³⁰

Bir süre sonra İran İsmâilîleri, kendilerini, Selçukluların ve Selçuklu devletinde gerçek güç sahibi olan Nizâmülmülk’ün düşmanca tavırlarıyla karşı karşıya buldular. Nizâmülmülk, *Siyasetname* adlı kitabının önemli bir bölümünü İsmâiliyye’yi reddetmeye tahsis etmiştir. Bu da İsmâilîler hareketinin Selçuklu topraklarında ne kadar yayıldığını göstermektedir. Sonunda Nizâmülmülk, Hasan Sabbah öncülüğünde yeni bir hayata başlayan İran İsmâilîlerine muhalefet ettiği gerekçesiyle fırkanın fedailer kadrosu tarafından hicri 485 Milâdî 1092 yılında öldürüldü.

5. Gazzâlî’nin İsmâiliyye’ye Reddiyesi

Bu koşullarda bile Abbasîler, İsmâilî karşıtı risaleleri telif etmeye teşvik ediyordu. Bu dönemde Abbasî halifesi el-Mustazhir’in isteğiyle İsmâilî karşıtı risalelerin en önemlisini, Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî (ö.505/1111) yazmıştır. Gazzâlî, hicri 478 Milâdî 1085 yılından itibaren Nizâmülmülk’ün dikkatini ilmine çekmeyi başarmış, bilahare Nizâmülmülk tarafından 484/1091 yılında Bağdat’ta Nizamiye Medresesinin asıl hocalarından biri olarak tayin edilmişti. Gazzâlî, kısa sürede Bağdat’ta ilmi şöhret elde etti ve hemen genç Abbasî halifesi el-Mustazhir (487-512/1094-1118), ondan Batniyye’yi (İsmâiliyye) reddeden bir risale yazmasını istedi.

Fedâihu’l-Batniyye ve Fedâilu’l-Mustazhiriyye olarak adlandırılan ve aynı zamanda *el-Mustazhiri* olarak da bilinen bu risalenin yazımı, hicri 487-488 yılları boyunca devam ederek Gazzâlî’nin 488/1095 yılı sonunda Bağdat Nizamiyesindeki tedrise son vermeden önce sona erdi. Gazzâlî, geçirdiği ruhsal değişim gerekçesiyle birkaç yılı Dimaşk ve Beytu’l-makdis’te inzivada geçirdi.

Fedâihû’l-Batniyye’den bazı seçkiler, ayrıntılı bir takım haşiye ve açıklamalarla birlikte kendi dönemindeki Batılı İslam bilimcilerinin İsmâilî karşıtı görüşlerinin etkisinde olan Batılı oryantalist Goldhizer tarafından (1850-1921) yayımlandı.³¹ Fakat bu kitabın

Ve’l-Kahire, Kahire, 1348-49, IV, 229-231: P. H. Mamour, *Polemics on the Origin of the Fatimi Caliphs*, London, 1934, Ss. 16-29.

³⁰ Bkz: İbnu’l-Esir, *Tarihu’l-Kamil*, Kahire, 1303, IX, 205; Tacuddin Muhammed bin Muyesser, *Ahbaru Misr*, tsh.: Eymen Fuad Seyyid, Kahire, 1981, s. 13; el-Makrizî, *İttiazu’l-Hunefa*, tsh.: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire, 1971, II, s. 223, İbn Tağriberdi, *en-Nucumu’z-Zahire*, V, 53.

³¹ İgnaz Goldhizer, *Streitshrift des Gazzâlî gegen die Bâtinijja-Sekte*, Leiden, 1916, Yeni ofset baskısı, Leiden 1956.

tam metni bir süre önce Mısırlı bilim adamı Abdurrahman Bedevî'nin gayretleriyle araştırmacıların istifadesine sunuldu.³²

Hatırlatmak gerekir ki, *Fedâihü'l-Batiniyye*, Gazzâlî'nin İsmâilî karşıtı tek eseri değildir, fakat bu konudaki en önemli eseridir. Gazzâlî hayatı boyunca özellikle yaşamının sonlarına doğru, İsmâilîlere reddiye amacıyla birkaç kısa risale daha yazmıştır.

Hüccetu'l-Hakk, *Mafsalu'l-Hilaf*, *el-Kıstasul-Mustakim* ve *Kavasimu'l-Batiniyye* kitapları bu tür kitaplara örnek teşkil etmektedir.³³

Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bahiniyye*'yi yazarken İran İsmâilîleri (Nizârîler) Hasan Sabbah öncülüğünde yeni bir hareket başlatmış ve Nizâmülmülk'ü katletmişlerdi. Nizârîler, kısa süre içinde Abbasî ve Selçuklu topraklarında dikkate değer oranda taraftarlarını ve özel fedai kadrolarını çoğaltabilmiş ve Bağdat halifesi ve Selçuklu Sultanı için şiddetli endişeye sebep olabilmişlerdi. Onlar, dağlık bölgelerdeki sağlam kalelerinde gerçekte Sünnî dünya için büyük bir buhran meydana getirmişlerdi. Fatimîlerin davetine kıyasla Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *ed-Davetu'l-cedide*/Yeni davet olarak³⁴ adlandırdığı Nizârî İsmâilîlerin daveti, düşünce açısından da bir takım yeni boyutları beraberinde getirdi. İşin başında Şia'nın önemli usul inançlarından biri olmuş olan *talim öğretisi*, böylece Nizârîlerin ve özellikle de Hasan Sabbah'ın çokça vurguladığı bir ilke haline geldi. Hasan Sabbah, bu konudaki görüşlerini, Farsça olarak telif ettiği *Fusul-i Erbaa* adlı kitabında açıkça dile getirmiştir. Muhtemelen Hasan'ın tek kitabı olmayan bu eserin aslı kaybolmuştur. Fakat onun bir özeti, Şehristânî vasıtasıyla nakledilmiş ve geriye kalmıştır.³⁵

Hasan Sabbah, insan aklının hakikati idrak etmekten aciz olduğuna inanıyordu. Bu nedenle o, hakkı tanıma konusunda akli bağlayıcı görmüyordu. Dolayısıyla onun nazariyesine göre bu koşullarda insanlar, akıllarıyla ve aklın teşhis-tespitleriyle baş başa bırakılamazdı. Zira insanlar bu durumda şüphe ve sapıklıkla karşı karşıya kalacak, tek başlarına kendi problemlerini çözemeyecek, hak ve hakikati idrak edemeyeceklerdi. Böylece Hasan Sabbah, bu istidlallerden şu sonuca ulaşıyordu; “Hakkın marifeti hususunda, muallimin talimine ihtiyaç vardır. Bu da sıradan her hangi bir muallim değildir. Onun görüşüne göre herhangi sadık bir muallimi seçmek için belli başlı esaslar bulunmadığı göz önünde bulundurulduğunda, muallim/öğretici hatadan masum olan, özel ve mirasa dayalı bilgisi bulunan ve Allah Teâlâ'nın teyitleriyle insanlığı doğru yola hidayet edebilen masum imamdır. Başka bir ifadeyle Hasan Sabbah'ın görüşüne göre gerçek bilgileri ve dinî hakikatleri elde etme sadece masum olan imamın öğretilerine uymakla mümkün olabilir. O, masum imamı tanımak için akli prensiplerin olmadığını göz önünde bulundurarak öğretisi ve itaati vacip olan imamın, imamet iddiasında bulunan ve

³² Ebu Hamid el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-Batiniyye*, ths. Abdurrahman el-Bedevî, Kahire, 1964.

³³ M. Bouyges, *Essai de Chronologie des oeuvres de al-Ghazali, (Algazel)*, ed. M. Allard, Beyrouth, 1959, 32-33, 45-46, 56-57, 85-86, 88, 113. *Kavasimu'l-Batiniyye* Risalesi Ahmed Ateş tarafından neşredilmiştir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1-2, 1954, Ss. 23-34.

³⁴ Şehristânî, Muhammed bin Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, tsh., Abdulaziz Muhammed el-Vekil, Kahire, 1968, I, 195.

³⁵ Şehristânî, *el-Milel*, s. 195-198; yine bkz. Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, The Hague, 1955, Ss. 51-61, 325-328. Yukarıdaki kitabın Farsçası için bkz. Feridun Bedreî, *Fırka-i İsmâilîyye*, 2. Baskı, Tebriz, 1346, s. 120-137, 576-580.

imametinin ispatına ihtiyaç duyulmayan mevcut İsmâilî imam olduğuna inanıyordu. Gazzâlî özellikle *el-Mustazhiri*'de İsmâiliyye'nin "*Masum imam öğretisi*" nazariyesini şiddetle eleştirmiştir.

Seçkin bir düşünür olan ve Bağdat Nizamiyesinde fıkıh ve kelam ilimlerini tedris eden Gazzâlî, İsmâilîlerin inanç esaslarının avam halk ve seçkinler/havas için çekici olduğunun farkındaydı.³⁶ Bizzat Gazzâlî de bir süreliğine İsmâilî düşüncenin tesiri altında kalmış, daha çok bu sebeple olsa gerektir ki, İsmâilîlerin düşüncelerini reddetmek amacıyla betimlemeye/tahlile dayalı birçok kitap yazmıştır. Şahsen Gazzâlî, ruhsal halinin açıklaması, aklî ve ruhî seyr-i sülûkünün şerhi mahiyetinde olan *el-Munkizu Mine'd-Dalal* kitabında bu konuyu itiraf etmiştir.³⁷

Bu kitapta geçtiği gibi o, fikri bir bunalım sonucu değişik fırka ve okullarda hakikati aramaya girişir. Bir süreliğine de İsmâilîlerin öğretilerinin tesirinde kalır. O dönemde Gazzâlî, hakikati arayanların dört gruptan birine dâhil olduğundan emindir. Bunlar kendilerini rey ve nazar ehli olarak bilen mütekellimler/kelamlar, kendilerini mantık ve burhan ehli sayan filozoflar, kendilerini talim ehli ve masum imamdan iktibas edilen bilgilere bağlı olduğunu zanneden Batıniyye ve nihayet mükâşefe ve müşâhede ehli olan Süfîyye'dir. Gazzâlî, bir süre bu grupların her birini incelemeye karar verir. Kelam ve felsefe ilimlerini ve Batıniyye'nin öğretilerini reddettikten sonra, Süfîyyenin yoluna yönelir ve hakikate ulaşmak için tasavvufu tercih eder.

Gazzâlî, İsmâiliyye'yi redd etmek amacıyla kadim müelliflerin yazdıkları eserleri yeterli görmüyor ve genel olarak onların, gerekli incelemeleri ve bu fırkanın temel inanç esaslarını tam olarak bilip araştırmadan tenkit kitaplarını yazdıklarına inanıyordu. Buna karşılık Gazzâlî *el-Mustazhiri*'yi yazarken yazdıklarının fırkanın tenkitlerine maruz kalmaması için çok sayıda İsmâiliyye kitabını incelediği iddiasındadır. Bu iddiaya rağmen, Gazzâlî *el-Mustazhiri*'nin tamamında hiçbir şekilde İsmâilî asıl metinlere ve müelliflerine bir atıf ve işarete bulunmamaktadır. Bu kitapta İsmâilîlerin görüşleri olarak naklettiği konuların çoğu, daha çok fırkanın önceki düşmanlarının ithamları ve garaza dayalı düşüncelerini yansıtmaktadır.

İsmâiliyye'nin amansız düşmanlarından olan İbn Rezzam ile Ehû Muhsin'in İsmâilî karşıtı düşmanca rivayetlerini kabul eden Bağdadî (ö. 429/1037)'nin *el-Fark beyne'l-firak* kitabında naklettiği "*Batıniyye Faslı*"nı, Gazzâlî üzerindeki bu tesire örnek verilebilir.³⁸ Buna ilaveten benzeri bir âlim bulunmayan Gazzâlî, fırkanın tarihini de tamamen görmezden gelmekte ve bu nedenle şaşırtıcı yanılgılara duçar olmaktadır. Nitekim Onun, İsmâiliyye'yi, Hurremiyye, Bâbekiyye, Muhammire ve onun inancına göre mülhit olan diğer hareketlerle bir görmesi düştüğü yanılgılardandır.³⁹ Gazzâlî, on faslı içeren *Fedâihu'l-Batıniyye*'de başta fırkanın farklı isimlerini, pek çok güruh arasında mezhebin

³⁶ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 33 vd.

³⁷ Ebû Hamid Muhammed el-Gazâlî, *el-Munkizu Mine'd-Dalal*, Kahire, 1304. Fransızca tercümesi- F. Jabre, Beyrut, 1959.

³⁸ Bkz. Gazzâlî, *Fedâih*, s. 21-32.

³⁹ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 14-15, 17.

yayılmamasını, fırka ve kollara ayrılmasını anlatır. Ardından dördüncü ve beşinci fasıllarda İsmâiliyye'nin inanç esaslarını ve te'villerini anlatmaya girişir ve onları reddeder.⁴⁰ İlk İsmâilîlerin akaidini yüzeysel ve hatalı bir şekilde ele alan Gazzâlî, onların inancını Fatimî İsmâilîler ile Nizârîlerin düşünceleriyle birbirine karıştırır ve sonuç itibariyle pek çok hataya düşer ve İsmâilîlerin kendilerini kutsal İslam şeriatına bağlı olmak zorunda görmedikleri inancında oldukları sonucuna varır.⁴¹ Altıncı ve sekizinci fasıllarda Gazzâlî, İsmâilîlerin en önemli nazariyesi olan “*Masum İmam öğretisi*”nin zarurî olduğu yolundaki İsmâiliyye düşüncesini sert bir şekilde eleştirir.⁴²

Her türlü taklide muhalif olan, özellikle başkalarını körü körüne taklit etmeyi caiz görmeyen Gazzâlî, İsmâilîleri, akıllı kıt olanlar zümresinden saymaktadır. Gazzâlî, onların “*Masum imam öğretisi*”nin aslında Kuran-ı Kerim hükümlerini ve İslam hukukunu yerine getirmekten kaçmanın bir bahanesi olduğu inancındadır. Hatta o, İsmâilîleri, Mecûsî öğretilere dönmekle suçlamaktadır.⁴³ Gazzâlî, İsmâilîlerin Kuran-ı Kerim'in zahiri manalarını, şerî teklifleri ve İslam peygamberinin öğretilerini reddederek gerçekte Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvet ve risâletini inkâr ettiklerini ve kendilerini İslam dünyasından tecrit ettikleri inancındadır.⁴⁴ Neticede O, İsmâilîleri mülhit ve dinsiz saymakta ve onları İslam ümmeti ve Abbasî halifeleri tarafından (ölüm dâhil) her türlü işkence ve cezayı hak ettiklerine inanmaktadır. Dolayısıyla bu da Halife el-Mustazhir'in tam olarak almak istediği asıl sonuçtu.⁴⁵

Esas itibariyle Gazzâlî'nin “*Masum imam öğretisi*”ne saldırısı, ‘hakkın marifeti konusunda aklın zaruretine vurguda bulunmayı gösterme’ esasına dayanmaktaydı. Fakat sadece bu, ikna edici bir cevap değildi. Zira bu konu, aslında İsmâilîler tarafından da kabul edilmiş bir husustu. Binaenaleyh, Hasan Sabbah, aklın rolünü ve önemini inkâr etmiyordu. Zira ona göre de akıl olmadan muallim öğretisi, insan tarafından anlaşılmaya kabil değildi. Doğrusu Hasan Sabbah'ın vurguladığı husus, aklın bağlayıcı olmamasıydı.

Hâlbuki Gazzâlî, araştırmasını aklın zaruretine vurguda bulunma esasını üzerine bina eder ve aklın bağlayıcılığını ispat etmez. Bu nedenle *burhan-ı hulf*⁴⁶ üzerine bina edilmiş Gazzâlî'nin cevabı, İsmâiliyye düşüncesini kesin bir şekilde çürütmeye yetmemektedir. Her halükarda akıl ile ilgili yeni bir değerlendirme esasına göre görüşlerini açıklayan Gazzâlî, bizzat aklın, kendisi dışında başvurulacak bir kaynağı (vahiy) gösterdiğine inanmamaktadır. Bu nedenle Gazzâlî'ye göre gerçek öğretmen/muallim vahiyden haber veren İslam Peygamberi (s.a.v.)'dir. Onun ve Kur'an'ın öğretileri yoluyla her mümin, kendi manevî gereksinimlerini/ihtiyaçlarını karşılayabilir.

⁴⁰ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 37-72.

⁴¹ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 46 vd.

⁴² Bkz. Gazzâlî, *Fedâih*, s. 73-145; Abdülhuseyn Zerrinkub, *Firâr Ez Medrese ve Endişe-i Ebu Hamid Gazzâlî*, 2. Baskı, Tahran, 1356, s. 75 vd., Hodgson, *Order Of Assassins*, Ss. 126-131., M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago, 1974, Vol. 2, 58 ff. Ss. 180-188; Terceme-i Bedrevî s. 251-259.

⁴³ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 18.

⁴⁴ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 17, 32 vd.

⁴⁵ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 146-168.

⁴⁶ Kısaca “bir fikrin doğruluğunu, zıddının yanlışlığını ispatlamak suretiyle ortaya koyma yöntemine, burhan-ı hulf (burhan-ı nakz) adı verilir.” Yusuf Şevki Yavuz, “Burhan”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 430 (Çev.)

Kendi inancını genel tecrübe esasları üzerine kurmayı tercih eden Gazzâlî'ye göre aklın bağlayıcı olmaması sadece insanın, aklı, ilhama has olan meselelerin keşfine vesile kıldığına karar verdiği hususlarda ortaya çıkar. Fakat tümel konularda, hak ve batıl ayırımında aklın esaslı bir rolü vardır. Başka bir ifadeyle Gazzâlî, aklın, İslam Peygamber'i ve Kur'an'ın kabul ettiği her prensibe dair pek çok meselede doğruyu yanlıştan ayırabildiğine inanmaktadır. O, *el-Kıstasü'l-Mustakim*'de Hasan Sabbah'ın *Fusul-i Erbaa* kitabına yanıt olabilecek başka bir ölçü/mizan daha ortaya koymaktadır. Orada Gazzâlî, bu ölçünün, Ehl-i sünnet'in farklı ekol öncülerini/muallimleri birbiriyle uzlaştıracakını iddia etmektedir. Zira onun asıl hedefi, Allah Resulü'nün takipçileri arasındaki usulî itilafları ortadan kaldırmaktır. Genel olarak Gazzâlî'nin ölçüsü, temelde şerî hüküm ve teklifleri, literal bir tarzda ve Kur'an'ın zahir anlamlarının esasına göre tefsir etmeyi ve bunları uygulamayı öngörmektedir. Ona göre sadece sınırlı sayıdaki dinî farizalar, İsmâiliyye metoduyla te'vil edilebilir. Gazzâlî, bu tür istidlal esasına göre masum imamın te'vilatının ve öğretilerinin, toplumun veya İslam ümmetinin genel tecrübeleri yerine ikame edilmeyeceğini vurgulamaktadır. Onun düşüncesine göre İslam toplumu, her bir ferdini, özellikle şüphe ve sapıklığa maruz kalan bireylerini irşat etmede mühim bir rolü bulunmaktadır.

Gazzâlî'nin bu konularda asıl hedefi İsmâîlîlerin davet esaslarının zaafalarını ve akaid esaslarının eksikliğini göstermektir. Hatta o, İsmâîlîlerin, masum imam zaruretini kabullenmekle dahi her zaman aklî problemlerine cevap bulamayacaklarını vurgulamaktadır. Zira İsmâîlîler için dahi her zaman böyle masum bir imama ulaşma imkânı yoktur. Gazzâlî için gerçek imam, İslamî öğretilerin temsilcisi olabilen ve İslam toplumunun geleneklerinin tecelli ettiği ve *Fedâihu'l-Batiniyye*'nin dokuzuncu faslında zikredilmiş bulunan⁴⁷ diğer faziletlere ve üstün özelliklere sahip olan ferttir. Bilahare o, itaati vacip ve asrının gerçek imamı Abbasî halifesi el-Mustazhir olduğu sonucu varır. Her surette Gazzâlî'nin İslamî öğretilere nihaî cevabı, kendi kişisel deneyimlerinde gösterdiği gibi, tasavvuf olmuştur. O, sonuçta şu neticeye ulaşır ki, hakikati arama ve hakikate ulaşma, sadece irfanî/mistik tecrübeyle ve Sûfiyye yolunda yürümekle mümkün olabilir.

Sonuç

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir: Günümüzde araştırmacılar, İsmâîlî metinlerin elde edilmesiyle birlikte İsmâîlîlerin de Gazzâlî'nin *Fedâihu'l-Batiniyye*'sine cevap vermiş olduklarını anlamışlardır. Bu cevap, aşağı yukarı Gazzâlî'den yüz yıl sonra Yemen'de, beşinci Müst'alî İsmâîlî dâî Ali bin Muhammed el-Velid (ö. 612-1215) tarafından iki cilt halinde düzenlenmiştir. *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfu'l-Munâdil* adını taşıyan ve on iki babı içeren bu eserde Gazzâlî, ilhadla⁴⁸ suçlanmıştır.⁴⁹ el-Velid, bu eserde başta

⁴⁷ Gazzâlî, *Fedâih*, s. 169-194

⁴⁸ İmam Gazzâlî'ye yönelik bu ithama asla katılmadığımı ve onun Batiniyye'ye yönelik eleştirileriyle dinin doğru anlaşılmasına büyük bir hizmet ettiğine inandığımı belirtmek isterim. (Çev.)

⁴⁹ Ali bin Muhammed el-Velid, *Dâmiğu'l-Bâtıl I-II*, tsh.: Mustafa Ğalib, Beyrut 1982; H. Corbin, "The İsmâ'îli Response to the Polemic of Gazzâlî" in *İsmâ'îli Contributions to İslamic Culture*, ed. S. H. Nasr, Tehran 1977, Ss. 69-98.

Gazzâlî'nin amaçlarını eleştirmekte, daha sonra da onun, *Fedâih*'te iddia ettiği konulara tek tek cevap vermektedir.

Dâî el-Velid, İsmâilî imamlarının takipçilerinin hedefinin hakikati elde etme veya İslam öğretilerinin batınî manalarına ve ilahî vahye ulaşma olduğunu ve İslam şeriatını ortadan kaldırmak olmadığını vurgular. O, İsmâilî imamlardan şerî yükümlülüklerle riayetini zaruretine dair haberleri ve rivayetleri nakleder. el-Velid, İsmâilîler için dinin hem zahir hem de batının önemli olduğunu, onların, nasları te'vil etmekle, İslam hükümlerinin zahirî manasını ortadan kaldırmayı kast etmediklerini hatırlatır. Özet olarak el-Velid, Gazzâlî'nin İsmâiliyye öğretisinin tedrici ve irfanî mahiyetini anlamamış olduğu iddiasındadır.

Dâî el-Velid'in düşünceleri, Fatimî İsmâilîler inanç ve düşüncesinin (eski davet) konularını yansıtır. Bunlar, Tayyibî-Müsta'levî İsmâilîler vasıtasıyla aynen korunmuştur. Kendi akidelerinin temel esaslarında bir takım reformlarda bulunan Nizârî İsmâilîler, hicri 559 miladi 1164 yılında İslam şeriatının ortadan kalktığı anlamına gelen bir tür ruhsal kıyametin vuku bulduğuna inanırlar. Bunların Gazzâlî'ye verdikleri cevaplar, mutlaka farklı olsa gerektir. Fakat Gazzâlî'nin hamleleri temelde İsmâilîlerin en önemli dâîlerinden olan Hasan Sabbah'a yönelik olmasına rağmen Nizârî İsmâilîler, Yemenli dindaşları gibi hiçbir zaman ona cevap vermeye çalışmadılar ve Ehl-i Sünnetin en büyük düşünürüne karşı kendi akidelerinin esasını savunmak için her hangi bir risale yazmadılar.

KAYNAKÇA

A.I, Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, Vol. I, introduction, Ss. 74-171, 184-238, 438 ff.

Abdülhuseyn Zerrinkub, *Firâr ez medrese ve endişe-i Ebû Hamid Ğazâlî*, 2. Baskı, Tahran, 1356.

Abdulkahir b. Tahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, ths.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1964.

Ali bin Muhammed el-Velid, *Damiĝu'l-Batıl I-II*, tsh.: Mustafa Ğalib, Beyrut 1982.

Ata Melik Cüveynî, *Kitab-ı Tarih-i Cihan-Guşayi*, ths.: Muhammed Kazvinî, Leyden, 1937. Ebû'l-Mehasin Yusuf bin Taĝriberdî, *en-Nucumu'z-zahire fi muluki Misre ve'l-Kahire*, Kahire, 1348-49.

Ca'fer bin Mansur el-Yemen, *Kitabu'l-keşf*, Leiden 1952.

Ebû Hamid el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-Batiniyye*, ths. Abdurrahman el-Bedevî, Kahire, 1964.

Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalal*, Kahire, 1304.

Ebû Hanife en-Numan bin Muhammed, *Risâletu iftitahi'd-Da've*, tsh: Vedad el-Kâdî, Beyrut 1970.

Ebû Ya'kup es-Sicistânî, *Keşful-Mahbûb'*, tsh.: Hanry Corbin, Tahran-Paris, 1949, *Kitabu'l-Yenâbî'*, (Sê Risâle-i İsmâilî) İran-Yemen, tsh., Henry Corbin, Tahran-Paris, 1961; *Kitabu isbati'n-Nubû'ât*, *Kitabu'l-İftihar*, tsh., Mustafa Ğalib, Beyrut, 1980.

Ebûbekr Abdullah ed-Devâdârî, *Kenzu'd-Durer ve Camiu'l-ğurer*, tsh.:Selahuddin el-Muncid, Kahire, 1961.

el-Makrizî, *İttiazu'l-Hunefa*, tsh.: Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed, Kahire, 1971.

el-Mueyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî, *Siretu'l-Müeyyed fi'd-Dîn Dâi'd-duat*, *Tercemetu Hayatihi Bi Kalemih*, ths.: Muhammed Kamil Hüseyin, Kahire, 1949.

en-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan bin Musa, *Kitabu firaki's-Şia*, tsh.: H. Ritter, İstanbul, 1931.

es-Sicistânî, Ebû Ya'kûb, *Kitabu İsbati'n-Nubu'ât*, tsh.: Arif Tamir, Beyrut, 1966, s. 190.

Feridun Bedreî, *Fırka-î İsmâiliyye*, 2. Baskı, Tebriz, 1346.

Fragments of kitabu'r-rushd wa'l-hidâyat, ed. M. Kamil Hussein, in İsmâili Society Collectanea, vol. I, Leiden, 1948.

H. Corbin, "The İsmâ'ili Response to the Polemic of Gazzâlî" in İsmâ'ili Contributions to İslamic Culture, ed. S. H. Nasr, Tehran 1977.

P. H. Mamour, *Polemics on the Origin of the Fatimi Caliphs*, London, 1934, pp. 16-29.

H. F. el-Hamdani, *On The Genealogy of Fatimid Caliphs*, Cario, 1958.

Hamiduddin el-Kirmânî, *Kitabur-Riyad*, tsh.: Arif Tamir, Beyrut 1960.

Hamiduddin Kirmânî, *Rahetul-‘akl*, tsh.: Muhammed Kamil Huseyn-Muhammed Mustafa Hilmî, Kahire, 1953.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarabat, 1357-59.

İbnu'l-Esir, *Tarihu'l-Kamil*, Kahire, 1303.

İdris İmâduddin, *‘Uyunu'l-Ahbar Ve Funûnu'l-Âsâr*, tsh.: Mustafa Ğalib, Beyrut 1973-1979.

İgnaz Goldhizer, *Streitshrift des Gazzâlî gegen die Bâtinijja-Sekte*, Leiden, 1916, Yeni ofset baskısı, Leiden 1956.

L. Massignon, “*Mutanabbi, devient le siècle ismaélien del’Islam*”, in *Al Mutanabbi: Recueil pupliê al’ occasion de son millênaire*, Beyrouth, 1936.

M. Bouyges, *Essaide chronologie des oeuvres de al-Ghazali, (Algazel)*, ed M. Allard, Beyrouth, 1959.

Marsall G. S. Hodgson, *The Venture of İslam, Chicago*, 1974, Vol. 2, 58 ff. Ss. 180-188.

Marshall G.S. Hodgson, *The Order of Assassins*, The Hague, 1955.

Nizâmülmülk, *Siyeru'l-Mülûk (Siyasetname)*, 2. Baskı, Tahran, 1347.

S. M. Stern, “The Early İsmâili Missionaries in Nort-West Persia end in Khurasan And Transoxaine”, *Bulletin of the school of Oriyental and African Stadies*, 23, 1960, Ss.56-90.

Sa’d bin Abdillâh el-Kummî, *Kitabu'l-Mekâlât Ve'l-Firak*, tsh.: Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1963.

Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve’n-Nihal*, ths., Abdulaziz Muhammed el-Vekil, Kahire, 1968.

Tacuddin Muhammed b. MUYESSER, *Ahbaru Misr*, tsh.: Eymen Fuad Seyyid, Kahire, 1981.

Takiyuddin Ahmed el-Makrizî, *İttiazu'l-Hunefa Bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyine'l-Hulefâ*, tsh.: Camaluddin eş-Şeyyal, Kahire, 1967.

Wladimir Ivanow, “Ismailis and Qarmatians” *Journal of the Bombay, Branch of the Royal Asiatic Society, New Series*, 16, 1940, Ss. 63-74.

Wladimir Ivanow, *İsmâilî Tradition Concerning the Rise of the Fatimids*, London, 1942, Ss. 164-231.

Wladimir Ivanow, *Stadies in Early Persion Ismailism*; 2 nd ed. Bombay 1995.

W. Madelung, “Das İmamat in der frühen İsmâilitischen Lehre, *Der İslam*, 37, 1961.